hrushevsky.nbuv.gov.ua

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ
у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія
Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою "Українська книга" 2012 року

Затверджено Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів — Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

© Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
© Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
© Бурлака Г., коментарі, 2012
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

РОЗДІЛ І

ПРОЗА

hrushevsky.nbuv.gov.ua

НА ГОРАХ

Купа буків заціліла на однім з верхів Буківця* серед безмежних царінок, що застелили сей закуток Карпатів. Час і рука людська зашанували сей останок тих букових лісів, що полишили свою пам'ять в назві гори — і буки пильнували сумлінно занести сю пам'ять в часи якнайдальші. Не були ані великі, ані гарні, але виглядали незвичайно шановно, і сей поважний вигляд перетворяв в своєрідну красу навіть їх неладну поверхність.

Вони давно потратили свої розкішні корони; ріжні катастрофи й незгоди обчухрали їх гілля, зіставивши покалічені цурпалки. Весь вигляд їх, покручений, поламаний, свідчив про завзяту і довгу боротьбу з усякими супротивностями. Але сі сліди тяжкої і витривалої боротьби, власне, й надавали такої поваги сим міцним, кріпким, обчухраним стовбурам, покритим зарубцьованими зарослими ранами й шрамами і вінчаним рідкими пучками дрібнішого гілля, з таким же рідким і дрібним, але сильним, лискучим листям.

Великою внутрішньою силою і глубокою резигнацією віє від сих останніх нащадків колишніх великих лісів, немов від останніх потомків гідних і не вироджених старинних шановних родів. Стоять давно і простоять, певно, ще довго в свідомості, що їм нема на кого передати життя свого роду — як старі династи, позбавлені кровних наслідників, що живуть часом так безконечно довго, неохочі передавати своїх скіпетрів і держав у чужі руки.

Вони пам'ятали инакшими свої околиці, сей рідний закуток, який могли обняти з свого високого шпиля. Широко синіли тоді ліси, густі, непроглядні, і зрідка між ними ясніли полонини, облишені лісом або протереблені чоловіком, що приходив сюди часами з своїми стадами, підсікав дерева і пускав на них огонь, щоб розширити пастевні для своїх звірят.

Він був і тоді лютим знищителем деревного роду, хоч майже не потребував його для себе — хіба звалив деревину, щоб розложити ватру і одігнатися від дикого звіря. Хіба красної тисини*, що росла тоді ще тут, в затишку неприступного лісу, побороздженого лише стежками дикої звірини, шукав він. І вирубані звідси цівки тисини витягалися з лісів, сплавлялися водою і плили в далекі чужі краї, щоб зробленими з них гнучкими та міцними луками тішилися стрільці далекої Англії, Фрізії, Скандинавських країв.

Ліси стояли ще сливе нерушані. Широко розпростирали в них свої мохнаті гілля величаві кедри. Високо стріляли своїми вершками ясені й явори. Тихі сни снили непроглядні й темні букові ліси, застелюючи все новими верствами листя тутешні згір'я, на поживу всякому зіллю, грибові й комасі. Тепер лиш мертві назви по них — або десь-не-десь заціліла купина буків чи яворів по тих Явірниках, Буківцях, Ясенових*.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Вигинув до останку під лакомою рукою чоловіка красний тис, повільний і вигідний. Тисячоліття потрібні були на те, щоб нагородити ті спустошення, які виробляли хижі лісопромисловці на тисовім роді протягом кількох тижнів — а вони не давали йому навіть років. Доти підбирали всякий молодняк, котрому сотні літ треба було, щоб увійти в красу і силу, доки не перевівся він зовсім, і нині хіба де припадком яке корінище тисове заховалося в землі, тверде, майже несмертельне, та в піснях почуєш спомини про красну тисину.

Нема й кедрини. Десь-не-десь під Чорногорою ще вздрінеш молоду поросль, котрій теж безпечно не дадуть звікувати — зрублять на гильце весільне, як не на що инше. Смерекові ліси, більш витривалі й невибагливі, поросли на місцях давніх букових — де не зборонила їм того рука чоловіка. Але нині й вони гинуть і вимирають, вирубувані, палені, не можучи відродитися під сокирою чоловіка, під ногами його худоби, котру розводить він тут скрізь все більше і більше на потребу свого неситого черева. На долах по мокравинах шириться вільха, на верхах — береза, ще більш невибаглива, скромна й жадна життя, ніж смерека. Заступає місце смереки на зрубах, толоках, на камінистих ґреґотах, оголених з давніх лісів.

Псується, зимнішає, гострішає підсоння. Висихає земля. Вимулюється водою, позбавлений опіки дерева, родючий гумус. Бідніє, вироджується і завмирає життя від сих некорисних змін, під рабівничою і жадною рукою чоловіка — сього ненаситного, погибельного племени, котрого черево — могила для всього живущого: для рослини, і звіря, і риби, і птаха; котре нищить все, а коли навіть милує, то тільки на те, щоб розмножуючи нищити в тим більших розмірах. Стинає трави, не даючи їм засіменитися, висилюючи, змушуючи до все нового і нового зросту. Поїдає насіння від рослин, викохане ними з таким трудом і саможертвою, яйця — від птиці, молодь — від звіря, ікру — від риби.

Немов прагне навмисне запобігти тому розмноженню, котрим заплоднює все живе природа.

Буки замолоді на те, але сі верхи гірські пам'ятають се люте людське плем'я, коли воно тільки вилазило з своїх криївок, щоб опанувати землю, — ненаситне і лукаве, повне невпинного бажання володіння, уживання, знищення. Як гігантські муравлі, з такими ж претвердими щелепами, що несли всьому знищення і руїну, з такими ж цупкими і міцними руками, розлазилися вони в усі сторони, забираючися в найбільш віддалені й безпечні закутини світу, брак твердої природної броні заступаючи своїм безмежним лукавством, невичерпаним на всякі видумки, котрими, охоронюючи себе, несли знищення й неволю всьому иншому.

Рослини й звірята, птиці, риби й комахи мають певні границі для свого насичення, для свого уживання, — лиш сей ненаситний рід не мав їх ніколи.

Вовк не їсть вовка, не ловить собі подібних, не буде їсти трави, не буде засідатися на рибу. Але се пажерливе плем'я поїдало своїх власних родичів, не тільки старих і нездатних до життя, але йшло на лови на сильних і здорових, з котрими зводило нескінченні війни за самиць, і за місця ловів, і просто за власть і перевагу.

Воно не вдовольнилося тим, щоб бути ситим і безпечним, але видумувало все нові й нові предмети своїм бажанням і претензіям. Хотіло панувати і над своїми близькими родичами і над ворогами, над звірями і птахами. Вигострене в суворій боротьбі за життя, воно не мало иншого вдоволення, як почуття сили, перемоги, панування і володіння. Почуття безпечности і тихого вдоволення було незносне для нього. Воно само викликало небезпеку там, де кінчались небезпеки дійсні, витворені незалежно від його волі. Воно само творило собі перешкоди і цілі здобування там, де не ставало чого здобувати. Воно хотіло володіти землею і водою, не тільки панувати над звірями й птахами.

Йому давало особливе вдоволення зробити своїм рабом і невільником дикого звіря і вільного птаха, зломити його горду волю, защіпити невільничі, рабські прикмети, щоб потім зробити його символом пониження і зневаги. Воно не зносило собі рівних, не хотіло мати друзів і товаришів, і кого робило товаришем, то перетворяло його на невільника — або ставало одвертим ворогом і нищило, нищило до решти.

І те, над чим воно панувало, воно ніколи не вміло шанувати. Воно все мусило потоптати, всякий закон, всяке натуральне відношення — іти наперекір природі у всім було його пристрастю, нестримною і непогамованою.

Часами здавалось, що ся руїнна неситість, нестримана насильність починає вичерпуватись, утомлюватись, — що вона стає противною й огидною самому сьому лютому племені. Воно починало себе обмежувати, ставити якісь закони, виймати з-під своєї лютої власти найбільш слабих і безборонних, класти собі инші мотиви й мети досягнення.

Тоді здавалось, що часи насильства минуть, що се плем'я ще принесе мир і спокій утомленій сею неспокійною руїнною енергією землі і всьому, що ще на ній зациліє. Здавалось, що часи насильства й знищення будуть тільки вступом і прологом до чогось иншого, до якихось довгих і мирних часів рівноваги й гармонії, і вони будуть властивою нормою життя.

Але довго не тривали такі надії. Немов схаменувшись, що воно тратить свою внутрішню силу, сю неустанну жагу боротьби і руху, яка винесла його з темних низин життя на верхи, і воно може спасти назад в перейдені простори розвитку, се люте плем'я з подвоєною енергією знову кидалось на дорогу руїни і нищення. Здавалось тоді, навпаки, з особливим замило-

ванням, чи завзяттям, хапалось воно нищити все, в чім тільки що бачило красу і вартість життя, все, чим відмежувалось від нестримного руїнного буяння, — щоб вернути собі назад ту безоглядну, нічим не стриману свободу і волю до боротьби й знищення. І в ній знову поставляло властиву красу й насолоду життя.

Як сухе листя, злітало тоді з нього все надбане за ті часи замирення, і знову ставала земля одною страшною долиною муки і знущання, перед котрою блідла всяка уява і деревеніла мисль. З тривогою й страхом тоді питали у себе одні одних сі гірські верхи — користаючи з хвиль, коли хмари осідали й закривали їх від пильного ока сього незносного наглядача:

— Що буде нарешті? Чим скінчиться се все?

— Чи виродиться коли-небудь і переживеться безповоротно ся руїнна сила?

— Чи перекусають себе, нарешті, на смерть сі заїлі комахи й увільнять землю від своєї неситої злоби й знищення?

І старі кострубаті буки на верхах Буківця силкуються протягнути свій вік, щоб побачити сей кінець.

Сотворили сей чудовий стиль севільського "мудéхару", чарівні салі Альказару, портики "Дому Пілата"... — мудéхар — історико-регіональний стиль в мистецтві середньовічної Іспанії. Походить від назви мусульман (арабів і берберів), які підкорилися християнам у період Реконкісти (відвоювання земель у маврів, яке закінчилося у 1492 р.). Цих мусульман називали також морисками. У стилі "мудéхар" своєрідно поєднані елементи східного і західноєвропейського мистецтва. Альказар (Алькасар) — середньовічний палац-замок у Кордові поряд з річкою Гвадалквівір. Будувався у VIII ст. за правління арабських халіфів, згодом був однією з головних резиденцій християнських монархів Іспанії. "Дім Пілата" — палац в іспанському місті Севілья, названий так тому, що він нібито є копією палацу Понтія Пілата. Збудований наприкінці XV ст., палац поєднав у собі два архітектурні стилі — "мудéхар" і стиль іспанського Ренесансу. До сьогодні він є найповажанішим зразком при проектуванні палаців андалузької аристократії.

На горах

Перша публікація у кн.: М. Грушевський. Sub divo. Оповідання, начерки, замітки. — К., 1918. — С. 105–111. У цій публікації зазначений час написання — 1912 рік.

Автограф невідомий.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 279–285.

с. 196 ***Купа буків зацiлiла на однім з верхів Буківця...*** — Буківець — гірський хребет Покутських Карпат.

Хіба красної тисини... — йдеться про тис ягідний — хвойне вічнозелене дерево родини тисових. Його деревина з чорнобурою серцевиною, важка, міцна, стійка проти гниття, добре полірується; використовується у меблевій промисловості, машинобудуванні, підводному будівництві. Тис ягідний у давнину був поширений на дуже великій території, та майже повністю винищений людиною через свою міцну деревину, яка до того ж має сильні бактерицидні властивості — вона вбиває навіть ті мікроорганізми, що є в повітрі. Будинок, в якому хоча б стельові балки зроблені з тиса, надійно захищений від хвороботворних інфекцій, що надзвичайно цінувалося під час масових епідемій.

... десь-не-десь зацiлiла купина буків чи яворів по тих Явірниках, Буківцях, Ясенових — Явірник або Яворник — гора в Карпатах, висота 1017 м. Розташована у Великоберезнянському районі Закарпатської області. Має видовжену форму довжиною близько 10 км. Схили гори Явірник в основному покриті деревами бука та явора, також є хвойні дерева. Ясеновець — гора висотою 1600 м у Міжгірському р-ні Закарпатської області.

У Святої Софії

Перша публікація: ЛНВ. — 1913. — Т. 62. — Кн. IV. — С. 1–18, підписана криптонімом *М. З.*

Автограф невідомий. Датуємо приблизно 1913 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 289–314.

Герої цього оповідання з часів Київської Русі (княжна Предслава, смоленський княжич), як і інших літературних творів М. Грушевського на історичні теми, — вигадані, однак сюжет розгортається на фоні ретельно виписаних достовірних історичних деталей. Зрозуміло, що в коментарі йдеться лише про реальні події та постаті.

с. 200 ***... що провадив до собору*** — йдеться про собор Святої Софії, Премудрості Божої — Софію Київську, Софійський Собор — християнський собор у центрі Києва, пам'ятка української архітектури і монументального живопису XI–XVIII ст., одна з небагатьох уцілілих споруд часів Київської Русі. Належить до найголовніших християнських святинь Східної Європи, історичний центр Київської митрополії.

... з Старого города на Печерськ і Подол... — названі райони Києва, які є найстарішою частиною міста. Старий Київ (Старе місто, також в історичних джерелах — Верхнє місто) — історична місцевість у центрі Києва; орієнтовні межі — Андріївська церква, Володимирська гірка, Майдан Незалежності, Золоті ворота, Львівська площа. Охоплює літописні міста Ярослава, Володимира. Печерськ розташований між Липками, Кловом, Звіринцем і Дніпровими схилами. Назва — від печер Києво-Печерської лаври, заснованої в 1051 р., що існують з найдавніших часів. Почав формуватись у XII ст. як Печерське поселення довкола лаври і на місці колишнього села Берестове. Поділ — низинна частина історичного центра міста, стародавній район ремісників і річковиків. Лежить вздовж правого берега Дніпра і Київської гавані, попід горами Старокиївською, Замковою, Щекавицею і Юрковицею.

Замурована стара митрополича брама... — йдеться про т. зв. браму Заборовського — західний (з боку Золотих воріт) парадний в'їзд до резиденції київських митрополитів на території Софійського собору у Києві, пам'ятку архітектури національного значення XVIII ст., один із найяскравіших зразків українського бароко. Споруджена 1746 р. під час масштабних реставраційно-будівельних робіт на території Софії Київської, — ймовірно, архітектором Йоганом Шеделем. Замовник — київський митрополит Рафаїл Заборовський, знавець та любитель мистецтва, іменем якого і названо пам'ятку. У XIX ст. під час будівельного буму брама опинилася у глухому провулку, рівень землі біля неї підвищився на метр. Через це у 1822–1823 рр. пам'ятка була майже повністю розібрана, арка збереженого східного фасаду замурована

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночи	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомерберґу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіґо з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександер	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня кутя	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія "Літературно-критичні та художні твори"
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .

Т. 13: Серія "Літературно-критичні та художні твори" (1887–1924) /упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії "Літературно-критичні та художні твори" умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

Формат 70x100$^{1}/_{16}$. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ "Патент"
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.